

بهداشت چشم در روایات امام رضا علیه السلام با محوریت سرمه کشیدن

علی بدری^۱

چکیده

بهداشت، ضامن شیرینی زندگی است. یکی از اعضای حیاتی بدن، چشم است. روایات فراوانی درباره بهداشت چشم وجود دارد، ولی تحقیقات اندکی در این زمینه انجام شده است. از امام رضا علیه السلام چند روایت درباره این موضوع رسیده که تاکنون پژوهش متمرکزی بر روی آن صورت نگرفته است. در پژوهش حاضر، روایات امام رضا علیه السلام درباره بهداشت چشم با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی بررسی شدند. نتایج نشان داد که امام رضا علیه السلام سرمه کشیدن را به عنوان راهکاری مهم برای حفظ سلامتی چشم توصیه می‌کردند. اهمیت این مساله تا جایی است که اهتمام به سرمه کشیدن به عنوان نشانه‌ای از ایمان به خدا و روز قیامت عنوان شده است. از حیث اعتبار، سه روایت از چهار روایت رسیده از امام رضا علیه السلام دچار ضعف سندی است ولی قرائنی بر صحت آن دلالت می‌کند. یک روایت نیز از صحت سندی برخوردار است. از این رو در مجموع، روایات این موضوع، قابل اعتماد است.

واژگان کلیدی

سلامتی چشم، تقویت چشم، روایات امام رضا علیه السلام، روایات پزشکی، معارف حدیث

۱. دانش‌آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم.

پیش‌گفتار

احادیث اهل بیت (علیهم‌السلام) به موضوع بهداشت و تقویت بدن، توجه بسیاری کرده‌اند. از جمله محورهای سلامتی بدن، بهداشت و تقویت چشم است. در این مقاله، با مطالعه روایات امام رضا (علیه‌السلام) نکاتی در خصوص بهداشت چشم، بررسی می‌شود. مقصود از بهداشت چشم در نوشتار حاضر، مجموعه اقداماتی است که از چشم در برابر بیماری‌ها و ضعف مراقبت می‌کند.

از آنجا که بهداشت و تقویت جسم همواره مورد دغدغه انسان است شناخت راه‌های آن در سیره و روایات اهل بیت (علیهم‌السلام)، بایسته می‌نماید. یکی از مهمترین راهکارهای بهداشتی برای پیشگیری از بیماری‌های چشم و محافظت از آن که از سوی امام رضا (علیه‌السلام) ارائه شده، سرمه زدن است.

امام رضا (علیه‌السلام)، سرمه کشیدن را از جمله سنت‌های رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) شمرده‌اند^۲ که پس از ایشان، ائمه اطهار (علیهم‌السلام) نیز بر آن مواظبت داشته‌اند.^۳ همچنین امام رضا (علیه‌السلام) اصحاب خود را به این کار سفارش کرده‌اند.^۴

در نگاه نخست ممکن است چنین به نظر برسد که سرمه کشیدن، جهت زینت و زیبایی بوده، اما با دقت در روایات، در می‌یابیم که هدف اصلی از این کار، بهداشت و تقویت چشم بوده است؛ هرچند روایاتی نیز بر زینت بودن سرمه دلالت دارد.^۵

در این پژوهش به تحلیل سندی و دلالتی روایات امام رضا (علیه‌السلام) در خصوص بهداشت چشم با محوریت سرمه کشیدن پرداخته شده است. با توجه به اینکه روایات امام رضا (علیه‌السلام) در مورد سرمه زدن در پژوهشی مستقل مورد مطالعه قرار نگرفته، این پژوهش، نخستین کار در این زمینه است. با توجه به تعداد قابل توجه روایاتی که در آن به سرمه کشیدن سفارش شده،

۲. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۵.

۳. الکافی، ج ۴، ص ۳۵۹ و ج ۶، ص ۴۴۸ و ۴۹۴؛ تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۲۸۹.

۴. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴؛ طب الائمه، ص ۸۷.

۵. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴.

می‌توان آن را در حد استفاضه بلکه تواتر معنوی دانست و همین کثرت، جایگاه این موضوع را در سیره و روایات اهل بیت (ع) نشان می‌دهد.

از امام رضا (ع) در خصوص سرمه کشیدن، چهار حدیث رسیده است که در این مقاله به آن پرداخته می‌شود.

به نظر می‌رسد اگر روایتی در غیر از مباحث فقهی، که مباحث بهداشتی نیز از آن جمله است، از سند صحیح یا موثق برخوردار نباشد، اما روایات دیگری با همان مضمون یا مضمون مشابه وجود داشته باشد و از مواردی نباشد که انگیزه جعل در آن‌ها متوقّر است، می‌توان به صدور آن از معصوم اطمینان پیدا کرد. مبنای این اعتبار بخشی، تجمع ظنون است. بخشی از روایات امام رضا (ع) در مورد سرمه کشیدن از اعتبار سندی برخوردار نیست، اما فراوانی روایات در این زمینه از مجموع اهل بیت (ع) و عدم انگیزه جعل می‌تواند قرآنی بر صدور باشد. چرا که از جعل چنین احادیثی هیچ نوع فایده قابل اعتنای مادی یا معنوی به جاعل - بر فرض جعل - بر نمی‌گردد. چون سرمه به راحتی قابل تهیّه بوده و مدت استفاده از آن زیاد است و از جمله مواردی نیست که افراد سودجو برای رونق تجارت خود دست به جعل آن بزنند. همچنین با بهره‌گیری از روایات مؤید در این نگاشته، گوشه‌ای از فراوانی روایات این موضوع، به تصویر کشیده می‌شود.

از سوی دیگر، تنها یکی از راه‌های اطمینان به حدیث، عدالت یا وثاقت تک تک راویان واقع در سند آن است و اطمینان به صدور یک روایت، منحصر در این روش نیست.

با توجه به بررسی‌های انجام شده، پیشتر مقاله‌ای با عنوان «مراقبت و بهداشت چشم بر اساس منابع اسلامی؛ مطالعه موردی سرمه» اثر نسیمه جوان و همکاران یافت شد که به بهداشت چشم در روایات همه اهل بیت (ع) پرداخته و آن را با مبنای بهداشت چشم در علم پزشکی تطبیق داده است. نوشته دیگر، مدخل «سرمه کشیدن» در دانشنامه حج است که به اهتمام رضا عندلیبی نگاشته شده و در آن به روایات سرمه کشیدن در میراث روایی اهل بیت (ع) اشاره‌هایی اجمالی شده است. مقاله حاضر به شناخت و اعتبارسنجی روایات سرمه کشیدن منقول از امام رضا (ع) می‌پردازد که پیشتر مورد بررسی قرار نگرفته است.

یکم. روایت عبد الله بن مقاتل

نخستین روایت از امام رضا علیه السلام در خصوص سرمه کشیدن حدیث زیر است:

حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ
اللَّهِ بْنِ مُقَاتِلٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عليه السلام قَالَ: مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ
بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيَكْتَحِلْ.^۶

امام رضا علیه السلام فرمود: هر کس به خدا و روز قیامت ایمان دارد،

پس سرمه بکشد.

۱. بررسی سندی

بررسی دلالی هر روایت فرع اطمینان به صدور روایت بوده یا با فرض صحت روایت به صورت اصل موضوعه امکان پذیر است؛ از این رو اعتبارسنجی سندی هر حدیث، ضروری است.

در سند این حدیث، احمد بن علی که مرحوم صدوق از او روایت نقل می‌کند، احمد بن علی بن الحسن بن شاذان فامی قمی و از مشایخ شیخ صدوق است. نجاشی از او با عنوان «شیخنا الفقیه» و «حسن المعرفة» تعبیر کرده است؛^۷ اما از پدر وی اطلاعی در دست نیست. در خصوص عبد الله بن مقاتل نیز اطلاعی در دست نیست و در منابع رجالی مهمل واقع شده است.

بنابراین با تکیه بر این سند نمی‌توان به صدور روایت از امام رضا علیه السلام اطمینان کرد. اما قرائن دیگر همچون روایات معاضد و مؤید می‌تواند درستی این روایت را تأیید کند که در ادامه به برخی از آنها اشاره شده است.

۶. ثواب الاعمال، ص ۲۲.

۷. رجال النجاشی، ص ۸۴.

۲. روایات مؤید

مقصود از روایات مؤید، روایاتی است که مضمون مشابهی با روایت مورد بحث داشته و در تضاد و تقابل با آن نباشد، هرچند صرفاً اتحاد موضوعی داشته باشند و از همه جهات مشابهت نداشته باشند. از سویی هدف از روایات، اثبات انتساب قطعی روایت اصلی به امام رضا (ع) نیست بلکه صرفاً گردآوری ظنونی است که می‌تواند در راستای اطمینان بخشی به صدور روایت از امام راهگشا باشد.

برخی از این روایات چنین است:

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُوسَى بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: الْكُحْلُ بِاللَّيْلِ يَنْفَعُ الْعَيْنَ وَهُوَ بِالنَّهَارِ زِينَةٌ.^۸

امام صادق (ع) فرمود: سرمه در شبانگاه برای چشم مفید و در روز زینت است.

در این روایت بر مفید بودن سرمه برای چشم‌ها تأکید شده، هرچند فایده آن به صورت جزئی ذکر نشده است.

عَنْهُ [يَعْنِي عَلِيَّ بْنَ إِبْرَاهِيمَ] عَنْ ابْنِ فَضَّالٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: الْكُحْلُ يَعْذِبُ الْفَمَ.^۹

امام صادق (ع) فرمود: سرمه، دهان را خوش طعم می‌کند.

این روایت به یکی از فواید سرمه کشیدن اشاره دارد که نه در ناحیه چشم بلکه در ناحیه دهان خود را نشان می‌دهد. اعضای بدن، هرچند هر یک، کارکرد جداگانه‌ای دارند اما برخی از اعضا با یکدیگر ارتباط مستقیم یا غیر مستقیم دارند. ارتباط میان بهداشت چشم و دهان، باید در دانش پزشکی مورد مطالعه قرار گیرد؛ ولی با مطالعه روایات روشن می‌شود که بین

۸. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴.

۹. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴.

بهداشت دهان و چشم رابطه مستقیمی وجود دارد؛ چراکه در برخی از احادیث مسواک زدن موجب تقویت چشم شمرده شده است.^{۱۰}

عَنْهُ [یعنی علی بن ابراهیم] عَنْ أَبِيهِ عَنْ خَلْفِ بْنِ حَمَّادٍ عَنْ دَكْرَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: الْكُحْلُ يُنَبِّتُ الشَّعَرَ وَيُحْدِثُ الْبَصَرَ وَيُعِينُ عَلَى طَوْلِ السُّجُودِ.^{۱۱}

امام صادق علیه السلام فرمود: سرمه، مو را می‌رویاند، دیده را تیز می‌کند و بر طول دادن سجده کمک می‌کند.

در این روایت به فواید دیگر سرمه پرداخته شده است. رویش مو - که در اینجا مقصود، مژه چشم است - و تقویت بینایی از فواید بهداشتی سرمه و کمک به طول سجده از بهره‌های عبادی آن است. با سرمه کشیده، چشم، دیرتر خسته شده و امکان سجده طولانی فراهم می‌شود.

إِنْ فَضَّالٍ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: الْكُحْلُ يَزِيدُ فِي الْمُبَاضَعَةِ.^{۱۲}

امام صادق علیه السلام فرمود: سرمه، قدرت آمیزش را می‌افزاید.

این روایت نیز فایده دیگری را برای سرمه زدن بیان می‌کند.

حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ مُوسَى بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ حَمَزَةَ بْنِ بَزِيعٍ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَامِرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: الْكُحْلُ عِنْدَ النَّوْمِ أَمَانٌ مِنَ الْمَاءِ.^{۱۳}

امام صادق علیه السلام فرمود: سرمه هنگام خواب موجب ایمنی از آب [آوردن چشم] است.

۱۰. مقاله ارتباط بین دندان‌های نیش و بینایی، برگرفته از تارنمای: <https://drghajar.ir>.

۱۱. ثواب الاعمال، ص ۲۲.

۱۲. ثواب الاعمال، ص ۲۲؛ مکارم الاخلاق، ص ۵۹.

۱۳. ثواب الاعمال، ص ۲۲.

این روایت که توصیه‌ای پیشگیرانه است، نقش سرمه زدن پیش از خواب را در بهداشت چشم تبیین می‌کند.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِيدِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّفَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: الْكُحْلُ يُنَبِّتُ الشَّعْرَ وَيُجَفِّفُ الدَّمْعَةَ وَيَعِزُّبُ الرِّيقَ وَيَجْلُو الْبَصَرَ.^{۱۴}

امام صادق (ع) فرمود: سرمه، مو را می‌رویاند، اشک [زائد] را خشک کرده،

آب دهان را خوش طعم کرده و چشم را جلا می‌دهد.

این روایت که با سه طریق به محمد بن سنان از امام صادق (ع) می‌رسد، فواید بهداشتی دیگری را برای سرمه بیان کرده است.

با توجه به اینکه روایات فوق با روایت عبد الله بن مقاتل وجه اشتراک داشته و هیچگونه تعارض یا تزاممی با آن ندارند می‌توانند مؤید آن بوده و احتمال صدور آن را تقویت کرده و به رتبه اطمینان برسانند. وجه اشتراک این روایات با روایت عبد الله بن مقاتل از امام رضا (ع) در این است که همه این احادیث به اصل سرمه کشیدن سفارش می‌کنند؛ در روایت امام رضا (ع) دستور صریح به سرمه کشیدن داده شده و در این روایات مؤید با بیان فواید سرمه کشیدن، سفارش ضمنی به آن شده است.

۳. بررسی دلالتی

در این روایت آمده که هر کسی به خدا و روز قیامت ایمان دارد، سرمه بکشد. شاید به نظر برسد که این تعبیر مبالغه آمیز باشد، زیرا مفهوم آن چنین است که اگر کسی سرمه نکشد، پس به خدا و آخرت ایمان ندارد. به عبارت دیگر از این روایت چنین به نظر می‌رسد که سرمه کشیدن نیز از مقومات ایمان است. در حالی که این روایت، مفهوم مخالف ندارد. مثل اینکه گفته باشد: ای مؤمنان سرمه بکشید. از این جمله نمی‌توان مفهوم مخالف گرفت. تعبیر «مَنْ

۱۴. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۸؛ ثواب الاعمال، ص ۱۸.

كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْتَحِلْ» به صورتی شرطی آمده، اما مقومات ایمان در روایات، مشخص و محدود است و بی‌شک سرمه کشیدن از مقومات ایمان نیست. بلکه، اهمیت فراوان سرمه کشیدن از این روایت قابل برداشت است. این روایت صرفاً یکی از ویژگی‌های مثبت مؤمن را سرمه کشیدن می‌شمرد.

برخی دیگر از روایاتی که با این لحن بیانی آمده و به اهمیت موضوع خود پرداخته، شایان توجه است. به عنوان نمونه در اهمیت مراعات همسایه و آزار ندادن او، احترام به مهمان و سخن به نیکی یا سکوت چنین وارد شده است:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي غَمَيْرٍ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: جَاءَتْ فَاطِمَةُ عليها السلام تَشْكُو إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وآله بَعْضَ أَمْرِهَا فَأَعْطَاهَا - رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله كُرْسِيَةً وَقَالَ: تَعَلَّمِي مَا فِيهَا فَإِذَا فِيهَا: مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يُؤْذِي جَارَهُ وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُقِلْ خَيْرًا أَوْ لَيْسَ كُت.

۱۵

امام صادق عليه السلام فرمودند: روزی حضرت فاطمه عليها السلام نزد رسول خدا صلى الله عليه وآله آمده و از برخی کارها شکوه کرد. رسول خدا صلى الله عليه وآله به ایشان کتابچه‌ای داد و فرمود: آنچه را که در آن است بیاموز که در آن چنین نگاشته شده: هر کسی به خدا و روز قیامت ایمان دارد، همسایه خود را آزار ندهد، هر کسی به خدا و روز قیامت ایمان دارد، مهمان خود را اکرام نماید، هر کسی به خدا و روز قیامت ایمان دارد یا سخن نیکو بگوید و یا سکوت بگزیند.

همچنین در اهمیت مورد بهداشت بدن و رفع موهای زاید چنین وارد شده است:

عَلَىٰ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يَتْرُكُ عَانَتَهُ فَوْقَ أَرْبَعِينَ يَوْمًا وَلَا يَحِلُّ لِمَرَأَةٍ تُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ تَدَعَ ذَلِكَ مِنْهَا فَوْقَ عِشْرِينَ يَوْمًا.^{۱۶}

رسول خدا (ص) فرمود: هر کسی به خدا و روز قیامت ایمان دارد [نظافت] عانه خود را بیش از ۴۰ روز ترک نکند. برای زنی که به خدا و روز قیامت ایمان دارد جایز نیست که [نظافت] عانه خود را بیش از ۲۰ روز ترک کند.

در روایت دیگری اهمّیت نافله عشاء چنین گزارش شده:

قَالَ النَّبِيُّ (ص): مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يَبِيتَنَّ إِلَّا بِوَتَرٍ.^{۱۷}

رسول خدا (ص) فرمود: هر کسی به خدا و روز قیامت ایمان دارد پیش از خواندن یک نماز وتر [نافله عشاء] نخوابد.

روایات فوق که در همه آنها تعبیر «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ» آمده، حکایت از اهمّیت موضوع آن دارد. در روایت امام رضا (ع) نیز این تعبیر حکایت از اهمّیت سرمه کشیدن و به تبع آن مراقبت از چشم دارد. البته این به معنای منحصر کردن اهمّیت سرمه در بهداشت چشم نیست.

در این روایت تأکید بر اصل سرمه کشیدن بوده و نوع خاصی از آن سفارش نشده است. سرمه کشیدن به عنوان یک راه موقّق در بهداشت چشم است. هرچند امام (ع) در این روایت به صراحت ملازمه میان سرمه کشیدن و بهداشت چشم را بیان نکرده اما از فضای سخن و تأکید اهمّیت آن بر می‌آید که مساله، چیزی فراتر از زیبایی چشم باشد.

۱۶. الکافی، ج ۶، ص ۵۰۶؛ مکارم الاخلاق، ص ۵۹.

۱۷. تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۲۰۰.

دوم. روایت صالح احوال

دومین روایت از امام رضا علیه السلام در خصوص سرمه کشیدن، روایت زیر است:

مَنْصُورُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ الْأَحْوَلِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى
الرِّضَاءِ علیه السلام قَالَ: مَنْ أَصَابَهُ ضَعْفٌ فِي بَصَرِهِ فَيَكْحُلُ بِسَبْعَةِ مَرَادٍ عِنْدَ مَنَامِهِ
بِالْأَثْمِدِ.^{۱۸}

امام رضا علیه السلام فرمود: هر کسی دچار ضعف چشم شد، پس با هفت میل
اُثمَد هنگام خواب سرمه بکشد.

۱. بررسی سندی

منصور بن محمد بن عبدالله خزاعی و برادرش توثیق شده‌اند^{۱۹} اما منصور بن محمد ثقه،
راوی از امام صادق علیه السلام است که اینجا با دو واسطه از امام رضا علیه السلام نقل حدیث می‌کند.
بنابراین، او منصور بن عبد الله خزاعی نیست و مجهول تلقی کرد. از پدر وی نیز اطلاعی در
دست نیست. ابو صالح احوال نیز در رجال مجهول است.

بنابراین روایت مذکور از حیث سندی اعتبار لازم را ندارد و در حدّ روایتی مرسل خواهد
بود که به خودی خود اعتباری ندارد. علاوه بر آن منبعی که این روایت از آن نقل شده، طبّ
الائمه است که نسبت به وثاقت مؤلفان آن یعنی حسین و عبد الله فرزندان بسطام زیات،
اطلاعی در دست نیست. این کتاب را هرچند دارای قدمت باشد ولی نمی‌توان آن را از کتب
معتبر به حساب آورد. اما این روایت از امام رضا علیه السلام با روایات دیگری که در ادامه می‌آید، تایید
می‌شود و می‌توان به به صدور آن اطمینان یافت.

۲. روایات مؤید

مرحوم کلینی در کتاب کافی، در بابی مستقل با عنوان «باب الکحل» ۱۱ روایت در اهمیت
سرمه کشیدن گرد آورده است. این تعداد از روایات که برخی از آنها از حیث سندی صحیح
هستند، اطمینان به توصیه و سیره اهل بیت علیهم السلام را در استفاده از سرمه نشان می‌دهد.

۱۸. طبّ الائمه، ص ۸۳.
۱۹. رجال النجاشی، ص ۴۱۲.

در اینجا صرفاً به روایاتی اشاره می‌شود که با حدیث امام رضا علیه السلام وجه اشتراک دارند.

در روایتی از امام صادق علیه السلام، سیره رسول خدا ﷺ در استفاده از سرمه گزارش شده است:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عِيسَى عَنْ ابْنِ أَبِي غَمِيرٍ عَنْ سَلِيمِ الْفَرَّاءِ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَكْتَحِلُ بِالْأَثْمِدِ إِذَا أَوَى إِلَى فِرَاشِهِ وَتَرَأً وَتَرَأً.^{۲۰}

امام صادق علیه السلام فرمود: پیامبر خدا ﷺ هر گاه به رخت خواب

می‌رفت به تعداد فرد، سرمه اثمِد می‌کشید.

این روایت تا ابن ابی عمیر مشکل رجالی ندارد و همه از ثقات هستند، ولی بعد از ابن ابی عمیر یک فرد مجهول در سند واقع شده است. با توجه به اینکه مراسیل ابن ابی عمیر همچون مسانید او تلقی می‌شود^{۲۱} این روایت معتبر خواهد بود. در این حدیث از سرمه‌ای با نام «اِثمِد» سخن به میان آمده که در روایت امام رضا علیه السلام نیز تأکید بر استفاده از همین سرمه است. تعداد دفعات سرمه کشیدن پیامبر ﷺ، فرد شمرده شده که در روایت امام رضا علیه السلام نیز هفت، فرد است.

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْفَضْلِ الْهَاشِمِيِّ عَنْ أَبِيهِ وَ عَمِّهِ قَالَا: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ: لَا يَكْتَحِلُ بِالْأَثْمِدِ يَطِيبُ النَّكْهَةَ وَ يَشُدُّ أَشْفَارَ الْعَيْنِ.^{۲۲}

امام باقر علیه السلام فرمود: سرمه کشیدن با اثمِد، کام را خوشبو و

مژه‌ها را محکم می‌کند.

۲۰. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۳.

۲۱. تنقیح المقال، ج ۱۲، ص ۱۰۰.

۲۲. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴.

در این روایت نیز بر سرمه کشیدن با ائمه تأکید شده و فوایدی همچون خوش بو شدن دهان و محکم شدن مژه ها برای آن برشمرده شده است. وجه مشترک این روایت با روایت امام رضا(ع) در سرمه «ائمه» خواهد بود.

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى عَنْ ابْنِ فَضَّالٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ عُقْبَةَ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ:
 لَا تَمُدُّ يَحْلُوَ الْبَصَرَ وَ يُنْبِتُ الشَّعْرَ وَ يَذْهَبُ بِالْذَّمَّةِ. ۲۳

امام صادق عليه السلام فرمود: ائمه، چشم را جلا داده، مو را رویانده و اشک [زائد] را برطرف می‌کند.

این روایت، هرچند مرسل است و راوی از علی بن عقبه مشخص نیست اما به قرینه سایر روایات «باب الکحل» کافی می‌تواند کسب اعتبار نماید. در این روایت «ائمه» عاملی برای تقویت چشم عنوان شده که همین نکته در روایت امام رضا عليه السلام هم وجود داشت.

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي نَصْرِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَاصِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: مَنْ نَامَ عَلَى أَثَمَدٍ غَيْرِ مُتَمَسِّكِ أَمِنْ مِنَ الْمَاءِ الْأَسْوَدِ أَبَدًا مَا دَامَ يَنَامُ عَلَيْهِ. ۲۴

امام صادق عليه السلام فرمود: هر کسی شب با ائمه غیر مُتَمَسِّک آلود بخوابد از آب سیاه همواره در امان است مادامی که چنین کند.

در این روایت نیز به استعمال سرمه «ائمه» پیش از خواب سفارش شده و فایده آن ایمنی از آب سیاه عنوان شده است. وجه اشتراک این روایت با روایت امام رضا عليه السلام در بیان نوع سرمه و زمان کشیدن آن است.

۲۳. المحاسن، ج ۲، ص ۵۶۳؛ الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴.
 ۲۴. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴.

جَابِرُ بْنُ أَيُّوبَ الْجُرْجَانِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عِيسَى عَنْ
ابْنِ الْمُفَضَّلِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)
قَالَ: أَتَى النَّبِيَّ (ص) أَعْرَابِيٌّ يُقَالُ لَهُ فُلَيْتٌ وَكَانَ رَطَبَ الْعَيْنَيْنِ،
فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ (ص) أَرَى عَيْنَيْكَ رَطَبَتَيْنِ يَا فُلَيْتُ! قَالَ: نَعَمْ
يَا رَسُولَ اللَّهِ هُمَا كَمَا تَرَى ضَعِيفَتَانِ. قَالَ: عَلَيْكَ بِالْإِثْمِ فَإِنَّهُ
سِرَجِيْنُ الْعَيْنِ.^{۲۵}

امام صادق (ع) فرمود: بادیه‌نشینانی نزد پیامبر (ص) آمد که به او
فُلَيْت گفته می‌شد و هر دو چشم او نمناک بود. حضرت به او فرمود:
چشمان تو را نمناک می‌بینیم. عرض کرد: بله ای رسول خدا
همانگونه که می‌بینی ضعیف هستند. فرمود: بر تو باد به اثم؛ چراکه
تقویت کننده چشم است.

۳. بررسی دلالتی

این روایت بحث درمان ضعف چشم را با سرمه «اثمد» مطرح کرده است. در اینجا امام
رضا (ع) حتی به نحوه استفاده از سرمه اثمَد برای درمان چشم نیز اشاره کرده است، دقیقاً
مانند پزشکی که تعداد دفعات مصرف دارو را قید می‌کند. نحوه استفاده از اثمَد را چنین فرموده
که باید هفت میل یا همان هفت بار باشد. حال آیا در هر چشم هفت بار باشد یا در هر دو
چشم یا فقط در چشمی که ضعیف شده؟ از ظاهر روایت چیزی استفاده نمی‌شود. اما در روایتی
درباره رسول خدا (ص) چنین آمده است:

إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) كَانَ يَكْتَحِلُ قَبْلَ أَنْ يَنَامَ أَرْبَعًا فِي الْيُمْنَى،
وَلَاثَمًا فِي الْيُسْرَى.^{۲۶}

رسول خدا (ص) همواره پیش از آنکه بخوابد چهار بار در چشم
راست و سه بار در چشم چپ سرمه می‌کشید.

۲۵. طب الاثمه، ص ۸۳؛ مکارم الاخلاق، ص ۴۲.

۲۶. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۵.

علّامه مجلسی در مرآة العقول بعد از صحیح خواندن این روایت می‌نویسد:

اینکه گفته شده سرمه کشیدن به صورت فرد باشد، دلالت بر این دارد که تعداد سرمه کشیدن در مجموع هر دو چشم فرد باشد ... شهید ثانی در ذکرری گفته است: مستحب است که هنگام خواب با ائمه به صورت فرد سرمه کشیده شود چراکه این کار، تأسی به پیامبر ﷺ است.^{۲۷}

سوم. روایت نادر خادم

سومین روایت از امام رضا ﷺ در خصوص سرمه کشیدن، حدیث زیر است:

عَنْ نَادِرِ الْخَادِمِ عَنْهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ لِبَعْضِ مَنْ مَعَهُ: اِكْتَحِلْ. فَعَرَضَ أَنَّهُ لَا يُحِبُّ الزَّيْنَةَ فِي مَنْزِلِهِ. فَقَالَ: اتَّقِ اللَّهَ وَ اِكْتَحِلْ وَ لَا تَدْعِ الْكُحْلَ؛ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَنْ اِكْتَحَلَ فَلْيُوتِرْ، مَنْ فَعَلَ فَقَدْ أَحْسَنَ وَ مَنْ لَمْ يَفْعَلْ فَلَيْسَ عَلَيْهِ شَيْءٌ.^{۲۸}

نادر خادم نقل می‌کند که امام رضا ﷺ به برخی از همراهان خویش فرمود: سرمه بکش. او عرض کرد که زینت کردن در منزل را دوست ندارد. امام فرمود: تقوای الهی پیشه کن، سرمه بکش و این کار را ترک مکن. پیامبر خدا ﷺ فرمود: هر شخصی خواست سرمه بکشد پس به تعداد فرد، بکشد، هر که چنین کرد، نیکو انجام داده و هر کسی چنین سرمه نکشید چیزی بر او نیست.

۲۷. مرآة العقول، ج ۲۲، ص ۳۹۴.

۲۸. مکارم الاخلاق، ص ۴۷.

۱. بررسی سندی

این روایت را حسن بن فضل در «مکارم الاخلاق» به صورت مرسل نقل کرده است. هرچند ارسال در روایت مانع از اعتبار آن است، اما ذیل این روایت در کتاب کافی با سندی موثق^{۲۹} از امام صادق (ع) از امیر مؤمنان (ع) چنین نقل شده است:

مَنْ اِكْتَحَلَ فُلْيُوتِرَ وَ مَنْ فَعَلَ فَقَدْ اَحْسَنَ وَ مَنْ لَمْ يَفْعَلْ فَلَا

بَأْسَ.^{۳۰}

مجموع این حدیث، اهمیت سرمه کشیدن را بیان کرده و ذیل حدیث می‌تواند مؤید بخش نهایی روایت مکارم الاخلاق باشد.

۲. بررسی دلالی

این روایت از امام رضا (ع) ابتدا به اصل سرمه زدن توصیه می‌کند و بعد از امتناع مخاطب از پذیرش این کار، امام او را عتاب کرده و از تعبیر «اتق الله» بهره می‌گیرد. ممکن است این تعبیر امام به معنای آن باشد که چرا از سفارش امام خود سرپیچی می‌کنی و یا به این معنا باشد که چرا از این کار مهم سر باز می‌زنی؟ سپس امام رضا (ع) به روایت رسول خدا (ص) تمسک می‌جوید و کمیت سرمه کشیدن را بازگو می‌کند. ممکن است استناد به فرمایش نبوی جهت اثبات سنت بودن اکتحال باشد، به این معنا که گویا اصل اکتحال، ثابت و سنت است و فقط در عدد آن رخصت داده شده است.

چهارم. روایت حسن بن جهم

چهارمین روایت از امام رضا (ع) در خصوص سرمه کشیدن چنین است:

بهداشت چشم در روایات امام رضا (ع) با محوریت سرمه کشیدن

۲۹. حدیث مؤثق، روایتی است که راویان آن تا امام معصوم در سند ذکر شده و همه آنها توثیق دارند اگرچه برخی از روات آن، با وجود اطمینان به آنان در نقل روایت، عقیده‌ای غیر از عقاید شیعه دوازده امامی دارند (ن. که شرح البدایة، ص ۸۶؛ مقیاس الهدایة، ج ۱، ص ۱۳۸).
۳۰. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۵.

مُحَمَّدُ بْنُ يُحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ فَضَّالٍ عَنْ
الْحَسَنِ بْنِ الْجَهْمِ قَالَ: أَرَانِي أَبُو الْحَسَنِ عليه السلام مِيلًا مِنْ حَدِيدٍ وَ
مُكْحَلَةً مِنْ عِظَامٍ فَقَالَ: هَذَا كَانَ لِأَبِي الْحَسَنِ فَكَتَحِلَّ بِهِ.
فَاكْتَحَلْتُ.^{۳۱}

حسن بن جهم می‌گوید: امام رضا عليه السلام به من میلی از آهن و
سرمه دانی از استخوان نشان داده و فرمود: این از آن ابو الحسن
[امام کاظم عليه السلام] بود، پس با آن سرمه بکش من نیز با آن سرمه
کشیدم.

۱. بررسی سندی

محمد بن یحیی عطار از مشایخ کلینی، ثقه و کثیر الروایه است.^{۳۲} احمد بن محمد نیز
همان برقی و از ثقات است.^{۳۳} او هرچند از ضعف نقل زیاد دارد اما در این روایت از شخصیت
بزرگی همچون ابن فضال روایت کرده است. در مورد ابن فضال، همان روایت امام
عسکری عليه السلام که فرمود:

خذوا بها رووا.^{۳۴}

آنچه روایت کرده‌اند را بگیرید.

برای حجّیت روایات وی کافی است. حسن بن جهم، ابو محمد الشیبانی از آل اعین است
و نجاشی او را توثیق نموده و وی را از اصحاب امام کاظم و امام رضا عليه السلام دانسته و متذکّر
طریق خود به کتاب وی شده است.^{۳۵} بنابراین روایت مذکور، معتبر است و می‌توان از صحّت
انتساب آن به امام رضا عليه السلام مطمئن بود.

۳۱. الکافی، ج ۶، ص ۴۹۴.

۳۲. رجال الطوسی، ص ۴۳۹.

۳۳. رجال النجاشی، ص ۷۶.

۳۴. الغيبة، ص ۳۹۰.

۳۵. رجال النجاشی، ص ۷۶.

۲. بررسی دلالی

این روایت از امام رضا علیه السلام به سیره امام کاظم علیه السلام در سرمه کشیدن اشاره دارد. نوع سرمه مشخص نیست اما به جنس سرمه دان و میل تصریح شده است. در این روایت از سوی امام رضا علیه السلام به حسن بن جهم دستور سرمه کشیدن با آن سرمه دان داده شده و او نیز بلافاصله امتثال کرده است.

هرچند ممکن است دستور امام رضا علیه السلام به جهت تبرک حسن بن جهم به سرمه دانی باشد که امام کاظم علیه السلام از آن استفاده می‌کرد، اما این به اهمیت سرمه کشیدن نیز اشاره دارد.

نتایج

۱. از چهار روایت رسیده از امام رضا علیه السلام در خصوص اهمیت سرمه زدن، سه روایت به خودی خود از اعتبار سندی لازم برخوردار نیستند اما به قرینه روایات دیگر می‌تواند به صدور آنها اطمینان پیدا کرد. روایت حسن بن جهم به خودی خود، روایتی معتبر از حیث سندی است. ۲. هرچند دسته‌ای از روایات امام رضا علیه السلام درباره جنس سرمه، مطلق است، اما با توجه به روایات دیگر، چنین به نظر می‌رسد که فواید بهداشتی مذکور در روایات، برای نوع خاصی از سرمه با عنوان «اُثمَد» تاکید بیشتری دارد.

۳. روایات زیادی که بیشتر آنها را کلینی در کافی نقل کرده، روایات امام رضا علیه السلام درباره اهمیت سرمه کشیدن و نحوه سرمه کشیدن را تأیید می‌کنند.

۴. برخی از روایات امام رضا علیه السلام سرمه کشیدن را جهت پیشگیری از ضعف و بیماری‌های چشم و برخی دیگر از روایات ایشان، سرمه کشیدن را جهت درمان ضعف چشم دانسته‌اند.

۵. اهمیت سرمه کشیدن در حدّی است که به عنوان یکی از نشانه‌های مؤمن معرفی شده است.

کتابنامه

۱. بحار الانوار، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، اول، ۱۴۰۳ق.
۲. تحف العقول، حسن بن علی ابن شعبه حرّانی، قم، جامعه مدرّسین، ۱۳۶۳ش.
۳. تنقیح المقال فی علم الرجال، عبد الله مامقانی، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۳۸۷ش.
۴. تهذیب الاحکام، محمد بن حسن طوسی، تهران، دار الکتب، ۱۴۰۷ق.
۵. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، محمد بن علی صدوق، قم، دار الشریف الرضی، دوم، ۱۴۰۶ق.
۶. الخصال، محمد بن علی صدوق، قم، جامعه مدرّسین، ۱۳۶۲ش.
۷. رجال الطوسی، محمد بن حسن طوسی، قم، جامعه مدرّسین، ۱۳۷۳ش.
۸. رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، قم، جامعه مدرّسین، ششم، ۱۳۶۵ش.
۹. شرح البداية فی علم الدراية، زين الدين بن علی شهيد ثانی.
۱۰. طبّ الائمّة، حسین و عبد الله ابنا بسطام، تحقیق محمد مهدی خراسان، قم، دار الشریف الرضی، دوم، ۱۴۱۱ق.
۱۱. الغيبة، محمد بن حسن طوسی، قم، دار المعارف، ۱۴۱۱ق.
۱۲. فرهنگ معاصر فارسی - عربی، عنایت الله فاتحی نژاد، تهران، انتشارات فرهنگ معاصر، پنجم، ۱۳۹۸ش.
۱۳. القانون فی الطب، حسین بن عبد الله ابن سینا، بیروت، دار احیاء التراث العربی، اول، ۱۴۲۶ق.
۱۴. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران، دار الکتب، ۱۴۰۷ق.
۱۵. لغت‌نامه دهخدا، علی اکبر دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، اول، ۱۳۷۷ش.
۱۶. مرآة العقول، محمد باقر مجلسی، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، دار الکتب، دوم، ۱۴۰۴ق.
۱۷. مقباس الهدایة، عبد الله مامقانی، قم، دلیل ما، ۱۳۸۵ش.
۱۸. مکارم الاخلاق، حسن بن فضل طبرسی، قم، نشر شریف رضی، چهارم، ۱۳۷۰ش.
۱۹. من لا یحضره الفقیه. محمد بن علی صدوق، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرّسین، ۱۴۱۳ق.
۲۰. مقاله نگاهی اجمالی به تحولات بهداشت و جوانان، واعظ اسلامی تبار سلیمانی، فصلنامه پژوهشی کاربردی مطالعات جوانان، ش ۱، ص ۱۷۲ - ۱۸۸.